

ZORUNLU VARLIĞIN BİRLİĞİ*

Muhammed b. Abdülkerim eş-Şehristanî (ö.548/1153)

Çevirenler: Aygün AKYOL**

Aytekin ÖZEL***

[43] İbn Sina dedi ki:

“Zorunlu Varlık çokluk için söylenemez ve Zorunlu Varlığın türünün kendi özünden başka bir şeye ait olması mümkün değildir. Zira bizzat O'nun türünün varlığı, ya Kendi türünün özünü gerektirir ya da Kendi özünün dışındaki bir nedeni gerektirir. Şayet

* * Bu çalışma, Muhammed b. Abdülkerim eş-Şehristanî'nin (ö.548/1153), yeni Arapça edisyon ve İngilizce çevirisiyle Wilferd Madelung ve Toby Mayer tarafından yayınlanmış (I.B. Tauris Publishers London-New York in Association with The Institute of Ismaili Studies, London 2001) *Kitabu'l-Musaraa* adlı kitabının “Fi Tevhidi Vacibu'l-Vücut” adlı üçüncü bölümünün (ss. 43–66) tercümesidir. Köşeli parantez Arapça metnin sayfa numaralarını göstermektedir. Parantez içindeki ifadeler açıklama amaçlı olup, mütercimlere aittir. Bu kitabın ilk bölümünü Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2005/1–2, cilt: IV, sayı: 7–8, ss. 181-189'da “Varlığın Kısımlarının Belirlenmesi” adı altında; ikinci bölümünü Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2006/2, c.5, sayı: 10, ss. 173-183'de “Zorunlu Varlığın Varlığı” adı altında yayınladık.

Şehristanî kitabını yedi bölüm (I-Varlığın Kısımlarının Belirlenmesi, II-Zorunlu Varlığın Varlığı, III-Zorunlu Varlığın Birliği, IV-Zorunlu Varlığın Bilgisi, V-Âlemin Sonradan Olması, VI-İlkelerin Belirlenmesi, VII-Zorlu Meseleler ve Şüpheli Konular) olarak tasarlamıştır. Şehristanî kitabının ilk bölümünde İbn Sina (ö.428/1037)'nin Necat adlı kitabındaki varlık tasnifini merkeze alarak, eleştirel açıdan değerlendirmeye tabi tutmuştur. Bu bağlamda, İbn Sina'nın ele aldığı öz-töz-ilinti, uzayda yer kaplama, cins-tür, hal-mahal kavramlarını değerlendirerek, aralarındaki mantıksal ilişkileri analiz etmiştir. İkinci bölümde ise, Zorunlu Varlık teorisini tartışmaya açmıştır. Bu çerçevede, İbn Sina'nın varlık için yapmış olduğu “zorunlu” ve “mümkün” ayırımından hareketle Zorunlu Varlığın Varlığı'nı tartışmaktadır. Tüm bunları bir kelamcı gözüyle ele alarak felsefi/metafiziksel görüşlerini de ortaya koymuştur. Kitabın önemi, İslam felsefe ve kelamında İbn Sina'nın felsefi sistemine yönelik ilk olarak Gazalî'nin (ö.505/1111) Tehafütü'l-Felasife adlı eseriyle başlattığı eleştiri geleneğini, başka bir gelenek olarak Şehristanî'nin *Kitabu'l-Musaraa* adlı eseriyle devam ettirmesinden kaynaklanmaktadır. Dimitri Gutas, İbn Sina'nın Mirası, çev. ve der. M. Cüneyt Kaya, İst. 2004, ss. 142,143.

Bu çalışmamız esnasında katkıda bulunan Yrd. Doç.Dr. Şaban Haklı'ya, metnin temininde yardımcı olan Doç.Dr. Bedri Gencer ve Hasan Yalçın beylere teşekkür ederiz.

** Ar. Gör., Hitit Ü. İlahiyat Fak. İslam Felsefesi Anabilim Dalı, e-mail: aygunakyol@yahoo.com

*** Ar. Gör., Hitit Ü. İlahiyat Fak. Mantık Anabilim Dalı, e-mail: aytekin@gazi.edu.tr

Kendi türünün özü O'nu gerektiriyorsa, bu durumda O'nun türünün varlığı sadece Kendisi'ne ait olur, şayet bir illetten dolayı oluyorsa, bu durumda O bir ma'luldür."

Daha sonra O (İbn Sina) dedi ki:

"Maddeden soyutlanmış bir neliğin iki öze ait olması nasıl mümkün olur? İki şey, ya bir anlamdan dolayı, ya anlamın taşıyıcısı olmasından dolayı, ya da konum ve mekândan dolayı veyahut da vakit (ân) ve zamandan dolayı ve özetle herhangi bir nedenden dolayı iki şey olurlar. [44] Anlam yoluyla farklılaşmayan iki şey, sadece anlamdan başka bir şey yoluyla farklılaşırlar."

Yine o (İbn Sina) dedi ki:

"Zorunlu Varlık varlığının tümlüğü bakımından 'bir'dir. Kendi tanımının sadece Kendisine ait olması bakımından 'bir'dir. O, ne nicelik yoluyla, ne kendisini oluşturan ilkelere (mebadi) yoluyla, ne de bir tanımın kısımları olması yoluyla bölünemez olması bakımından da 'bir'dir. Bununla birlikte O, varlıkta Kendi mertebesinin –yani varlığın zorunluluğu mertebesinin- sadece Kendisine ait olması ve bir varlığın zorunluluğunun kendisinde bir ortak bulundurmasının imkânsız olması bakımından da 'bir'dir."

O (İbn Sina) bu konuyu ayrıntılı bir şekilde işleyerek ispat etmeye başladı. Bu, özetle onun şöyle demesi anlamına gelir: Varlığın zorunluluğu ya kendi özüyle var olmuş bir neliğin gereklerindedir, ya onunla (varlığın zorunluluğu yoluyla) var olmuş bir neliğin kurucu unsurlarındandır, ya da bu, Zorunlu Varlık olmada başkasıyla ortak olmayan bizzat söz konusu Zorunlu Varlığın kendi özünden ibarettir. Bu (sonuncusu) da Hak'tır.

Daha sonra O (İbn Sina) dedi ki:

"İki zorunlu varlık bir şeyde ortaklık edemez denilemez, bu durumda bu iki şeyin varlığın zorunluluğunda ortaklık etmesi ve yine o ikisinin bir konudan muaf olmada ortaklık etmesi nasıl mümkün olur? Şayet varlığın zorunluluğu ortaklık yoluyla iki şey için söylenirse, bu durumda bizim sözüümüz [45] isim (Zorunlu Varlık) bakımından olamaz; bilakis sözüümüz bir gerektirme genellemesiyle veya bir cins genellemesiyle genel bir anlam elde edilene kadar, tevatu¹ yoluyla ismin üzerine yüklenen anlam bakımından olur. Biz bunun saçmalığını açıklamış olduk."

Daha sonra o (İbn Sina) Zorunlu Varlığın ispatına başladı ve şöyle diyerek delillendirdi:

"Varlığın var olmasından şüphe etmeyiz. Her varlık ya zorunludur ya da mümkündür. Şayet zorunlu ise, O'nun varlığı doğru olur ve bu talep edilendir. Mümkün olursa, her mümkünün varlığı bir zorunluda son bulur..."

O (İbn Sina) yukarıda zikrettiği taksime göre varlığı tahkik etmeye başladı

1 Zihindeki ve dışarıdaki fertlerini eşit derecede kapsayarak anlamı ve doğruluğu ortaya çıkma özelliği olan bir terimdir. bk. Mutavatu maddesi Seyyid Şerif Cürcani, *Kitabu't-Tarifât*, "Mutavatu" mad., trs., s.199.

ve daha sonra şunları söyledi:

“Bir’den ancak bir çıkar; zira iki çıkacak olsaydı onun iki farklı görünümünden olurdu. Ondan “b” çıkması açısından ‘a’ çıksaydı, bu takdirde, ‘a’ ‘b’ olacaktı; bu saçmadır. Daha sonra O’ndan çıkan bu şeylerin farklı görünümünün ortaya çıkması mümkündür. Zira bu özü itibariyle mümkün varlıktır, kendini gerektirmesi itibariyle de zorunlu varlıktır. Bu yüzden onun her açıdan bir olma gerekliliği yoktur. Bu durumda ondan sadece bir çıkması da gerekli değildir. Çünkü o, farklı değerlendirmelere ve akılsal yönlere sahiptir. Şöyle ki kendi özünde mümkün olmak bakımından kendinden bir nefis veya heyula çıkar, kendisinin dışındaki bir şeyle zorunlu olmak bakımından da kendinden bir akıl veya form çıkar.”

[46] Değerlendirme

O’na (İbn Sina) yönelik itirazlar, meselenin hükmü bakımından değil de sözlerindeki çelişkiler ve bölümlenmelerindeki eksiklikler bakımındandır; zira tevhit (monoteizm), üzerinde ittifak edilmiş bir hükümdür.

Birinci Çelişki

O’nun (İbn Sina) ilk ifadesi: “Zorunlu Varlık çokluk için söylenemez” ve yine O’nun (İbn Sina) şu ifadesi: “Zorunlu Varlığın türünün kendi özünden başka bir şeye ait olması mümkün değildir.” Oysa ‘tür’, sadece çokluk için söylenir! Öyleyse, o (İbn Sina) tür sözcüğünü Zorunlu Varlığa nasıl uyguladı? Kaldı ki tür, sadece kendisinin dışındaki bir şeyin bir isimde kendisiyle ortaklık kurabildiği bir var olan üzerine söylenirken, Zorunlu Varlık, sadece kendisinin dışındaki hiçbir şeyin bir isimde kendisiyle ortaklık kuramayacağı bir var olan ve bir öz üzerine söylenir. — Tanımı (had) veya tanıtımı (resm) bir kenara bırak, çünkü bu ikisi soyut ismin üzerindedir.

İkinci Çelişki

Sen (İbn Sina) varlığı mutlak olarak aldın ve onun için gerekli olan şeyler hakkında konuşarak onu metafiziğin (İlmu’l-İlahi) konusu kıydın. Daha sonra da Zorunlu Varlığı metafiziğin bölümlerinden ve eklerinden kıydın. Sonra [47] sen (İbn Sina), Zorunlu Varlığın Bir, Hak, Mükemmel, Neden, Başlangıç/İlke olması gibi Kendisi için gerekli olan şeyler hakkında mutlak olarak konuştun. Yine daha sonra sen (İbn Sina), Zorunlu Varlığın ispatı konusunda konuştun ve O’nu kesin bir şekilde kanıtladın. Şayet sen (İbn Sina), O’nu (Zorunlu Varlık) bir tür veya bir tür hükmünde ya da bir genel veya bir genel hükmünde ortaya koymasaydın türlük statüsüne bağlı kalarak bu ayrımlardan söz etmeyecektin. Daha doğrusu, O’nun türü, kendisinden başka bir şeye ait değilse, O aynıyetiy- le alınmıştır. Şöyle ki öz olma (ayn), Zeyd örneğindeki gibi, bazen mutlak bir

şekilde alınmaz; bu durumda sen (İbn Sina) onun (öz olma) için gerekli olan şeyleri ve eklerini zikredersin; ama bazen de onu (öz olarak) alırsın, sonra ona gerekli olan şeyleri ve ekleri öz olarak zikredersin. Çünkü o (öz olma), mutlak olarak alınsaydı, o öz olarak Zeyd olmaktan çıkacaktı.

[48] Üçüncü Çelişki

O'nun (İbn Sina) şu sözü: Zorunlu Varlık şu şu yönden bir'dir, şu şu yönden de bir'dir. O (İbn Sina) böyle yedi yön saydı. Ben derim ki: O sadece kesinlikle bu yönlerine sahip olmadığında her yönden bir olur. Mutlak bir, kendinde çokluk olmayandır. Bu yönlerin ve bakış açılarının çokluğu, halis mutlak birliği olumsuzlar. Şayet O (İbn Sina), "Bu çokluk, olumsuzluklar ve bağıntılarla (izafet) veya yönler ve bakış açılarıyla ilgilidir" diyorsa, biz de zaten bunun hakkında yeterince konuştuk.

Dördüncü Çelişki

O (İbn Sina) dedi ki:

"İki zorunlu varlığın bir şeyde ortaklık etmediği söylenemez, bu durumda bu iki şeyin varlığın zorunluluğunda ortaklık etmesi ve yine o ikisinin bir konudan muaf olmada ortaklık etmesi nasıl mümkün olur?"

O'nun (İbn Sina) bu itirafı önceki ifadelerinin tümünü ortadan kaldırır ve onlarla çelişir! Güya bu, onun (İbn Sina) birliği engelleyen ortaklığa ve [49] sadece tevatu yoluyla anlamda oluşan ortaklıkta ikililiğe neden olan sebeplere bir sınır çekmesidir. Hâlbuki o, genel olan anlamdaki ortaklığın, özel olan anlamdaki ayrımı gerekli kıldığını anlayamadı. Bu çoğal(t)madır, bileşimdir ve o kaçınılmaz olarak bir gerektirmedi.

Bu durumda biz deriz ki: Senin (İbn Sina):

"Varlığın zorunluluğu çokluk için söylenemez, Zorunlu Varlığın türünün kendi özünden başka bir şeye ait olması mümkün değildir."

İfaden şu ifadenle çelişir:

"Varlık çokluk için söylenir ve varlığın türünün kendi özünden başka bir şeye ait olması mümkündür ve bununla birlikte özünden dolayı Zorunlu'nun varlığı ise, kendi özünün dışında başka bir şeyden dolayı değildir."

O halde sen (İbn Sina), Zorunlu ile ilgili niçin şunu söylemedin ki? "O çokluk üzerine söylenir ve buna rağmen kendi özünden dolayı Zorunlu'nun varlığı, kendi özünün dışında başka bir şeyden dolayı değildir." Şöyleki sen (İbn Sina), zorunlunun bir çok şeye söylenebileceğini açıkça belirtmişsin!

Ben derim ki: Tözler arasında, [50] tıpkı ayrıklıklar gibi, bir cinste ortaklı-

ğı bulunmaksızın ve bir ayırım yoluyla da ayrımlanmaksızın, kendi benzerinden veya karşıtından özü ve gerçekliğiyle ayrılanlar vardır. Çünkü onlar, tıpkı cins veya madde gibi, kendilerinde ortak olarak bulunan şeye sahip değildirlere ve tıpkı ayırım veya form gibi kendilerinin ayırt edildiği şeye de sahip değildirlere. Bununla birlikte onlar, başka bir şeyle değil de, bizzat kendileri olarak hakikatleri farklı, formları ayrı şeylerdir. O halde sen (İbn Sina), iki zorunlu varlık hakkında niçin bu şekilde konuşmadın ki?

O'nun (İbn Sina) şu ifadesine gelince:

“O'nun türünün varlığı ya Kendi türünün özünü gerektirir ya da Kendi özünün dışındaki bir nedeni gerektirilir.”

Şu söylenebilir: “O'nun türünün varlığı, ne kendi türü yoluyla, ne de kendisinin dışındaki herhangi bir illet nedeniyle asla illetli değildir. — Bu yüzden (birinci) taksim kullanışsızdır” diyenin ifadesine sen (İbn Sina) niye karşı çıkıyorsun? İkinci taksim şudur: “İki şey, sadece ya bir anlam, ya da anlamı taşıyan bir neden sebebiyle, ya da şu şu nedenlerden dolayı iki şey olurlar.” Bu (da), sınırlayıcı bir taksim değildir. Onun (İbn Sina) şu sözündeki: “*Zorunlu Varlık kendi varlığının tamlığı bakımından birdir*” ifadesinde o (İbn Sina), tamlığı açıklamaz ve o (İbn Sina), tamlığın O'nun (Tanrı) için bir eksiklik olduğunu bilemez. Bazı hikmet sahipleri (hukema) şöyle demiştir: “En büyük zenginlik (kendine yeterlilik) yaratma ve emrin yalnızca O'na ait olmasıdır.” Yüce olan rabbimiz, eksiklikle nitelendirilmek şöyle dursun, tamlıkla bile nitelendirilmekten münezzehtir. Çünkü O, [51] her tamı tamamlayandır ve her eksik olanı da mükemmel yapandır. Bu durumda o (İbn Sina), ‘tamlık’ ifadesiyle O'nun her tamın tamamlayıcısı olduğunu kastettiye bu doğrudur. Lakin onun (İbn Sina), varlığa varıncaya kadar her sıfatta bu önermeyi takip etmesi gerekir. Bu yüzden ki O (İbn Sina) şöyle diyor:

“O, her varlığın var edicisi olması anlamında ‘var olan’dır, O, her var olanı zorunlu kılması anlamında ‘Zorunlu Varlık’tır, O, her bilene öğreten olması anlamında ‘bilendir’, O, her kudret sahibi olanın kudretlendiricisi anlamında ‘kâdir’dir.”

Ne var ki bu, adamın (İbn Sina) yöntemi değildir. Şayet bu onun öğretisi olsaydı, o (İbn Sina), varlığın genelliği ve kapsayıcılığına hükmetmeyecekti. Yukarıda açıkladığımız gibi, varlığın sırf ortak terimler arasında bulunduğu hükmedecekti.

Onun (İbn Sina) söz ettiği şey, O'nun (Allah) Kendi tanımının sadece Kendisine ait olması bakımından bir olduğu ve Kendisinin bölünemez olması bakımından da bir olduğudur. Tüm bunlar Allah Teala'nın yarattıklarının tek tek her birine ait bir birliktir. Bunların Allah hakkında olumlanması da olumsuz-

lanması da bir eksikliklerdir.

Onun (İbn Sina), şu ifadesi de aynı şekildedir:

“Varlığın zorunluluğu ya bir neliğin gereklerindenendir ya da o neliğin oluşturuca unsurlarındandır.”

Fakat O (Allah), bir oluşturuca unsur veya bir gerektirmeye sahip olacak bir neliğe sahip değildir. O (Allah), bir neliğe sahip olsaydı, ya varlıktan farklı olacaktı ya da varlığın kendisi olacaktı. Bu her iki (mantıksal) ayırım geçersizdir. Zira nelik, ya at, eşek ve insan için canlılık örneğinde olduğu gibi ortak bir nelik olur ya da insan örneğinde olduğu gibi kendine özgü bir nelik olur. Fakat Zorunlu Varlığın varlığında ne bir ortaklık vardır, ne de kendine özgünlük vardır. Bu durumda adam (İbn Sina), gerçekte inanmıyorken her fırsatta türlü ve nelik sözcüklerini niçin kullandı? Ayrı akıllar için ayrımların ve cinslerin bileşiminden oluşan nelikleri onaylamayıp, bilakis onların kendi basit, bileşik olmayan gerçeklikleri tarafından temayüz ettiklerinden nasıl söz etti? [52] Bu yüzden o, nelik ve türlü statüsünden söz ederek, Zorunlu Varlık bakımından cinslik ve ayrımlık statüsü fikrini nasıl onaylamış gibi yaptı?

O'nun (Tanrı) mümkünler için bir dayanak olması konusunda onun (İbn Sina), ispat yoluyla zikrettiği şey, -Allah'ın kendilerinden bağımsız olduğu kısımları zikretmekle o konuya bakanların zihinlerini karıştırmaması hariç ki bununla aydınlatma ve açıklamayı istemiştir ama bu suretle karışıklık ve şaşkınlığı arttırmıştır- doğrudur, itiraz edilemezdir ve tartışmasıdır. İlim cahil tarafından çoğaltılan bir noktadır.

O'nun (İbn Sina) ifadesine gelince:

“Bir'den ancak Bir çıkar.”

Ona (İbn Sina) şöyle denilebilir: “O'ndan çıkması”nın anlamı nedir? Sen, çıkmak ifadesiyle îcadı (var etmeyi) mi kastediyorsun; yoksa bununla zorunluluğu (îcab) mu kastediyorsun? Zira îcat varlık verme (vücut), zorunluluk da zorunluluk verme (vücup)'dir. Kendi özünde mümkün, varlığı elde etmede zorunluluğa değil de, sadece Kendi Özünde Zorunlu olana ihtiyaç duyar. Zorunluluk, varlığı gerekli kılar ve varlık, zorunluluğu gerekli kılmaz. Biz âlemin yaratılışı meselesinde bunun açıklamasına döneceğiz. İki farklı fiilin ortaya çıkması, sadece iki farklı yönden olur şeklindeki onun (İbn Sina) zikrettiği şey, ispat edilecek olanı delil yerine almadır (Müsadere ale'l-Matlub/Petitio Principii). Onun (İbn Sina) için geride saf inkârdan ve sırf zorlamadan başka bir şey kalmaz. Bizim bunu fizikte belirleme imkânımız oldu. [53] Şöyle ki iki farklı töz olma şartıyla tek bir şeyden, tek bir yönden, soğukluk ve sıcaklık çıkabilir.

Aynı şekilde güneşten dolayı, iki maddeden beyazlık ve siyahlık çıkabilir ve yine ondan dolayı iki cisimden katılık ve sıvılık da çıkabilir. O halde akli tözlerdeki durum niye böyle olmasın?

Üstelik bu yönlerin benzerleri Zorunlu Varlığın özünde bir çoğalmayı zorunlu kılmaz. Çünkü o (İbn Sina), farklı yerlerde bunun ispatını kabul etti ve bu yönleri olumsuzlamalara ve bağıntılara (görelilik-izafet kavramları) indirgedi. İşte bu, özde bir çokluğun olmasını gerekli kılmaz. O (İbn Sina), İlk Akıl'da da buna benzer şeyleri kabul etti. Zira var olanlar arasında bir var olan, her bir yön ve bağıntı sayesinde ondan çıktı. Sonra Bir'den sadece bir çıkarsa, bu durumda ikinden sadece ikinin çıkması gerekli olur! Böylece üç, dört ve daha fazla sayı ondan çıkarsa, o farklı yönlerden çıkmış olacaktır. –Neyse ki onun için daha fazlası değil de iki yön farz edildi. Bu nedenle ikiden daha fazla olanın iki yöne nispeti, birden daha fazla olanın tek bir yöne nispeti gibidir ve on sayısının beşe nispeti, ikinin bire nispeti gibidir.

İbn Sina Necat'ta bu gerektirmelerin benzerleri hakkında cevap olarak şöyle:

“İlk Malul kendi özünde mümkün varlık, İlk nedeniyle de Zorunlu Varlık'tır. “İlk”le O'nun varlığının zorunluluğu bir akıldır. [54] O (akıl) kendi özünü ve İlk'i akleder.” dedi ve devamında da,
 “Aklın kendi özünde sahip olduğu şey, varlığın imkânıdır ve İlk'den aldığı şey de varlığın zorunluluğudur. Daha sonra, özünü ve İlki akletmesiyle bir çokluk meydana gelir ki, bu çokluk İlk nedeniyle Zorunlu Varlık olmasının bir gereğidir. (İlk Akıl'daki) bu farklı değerlendirmeler, İlk Akıl kendi özü itibariyle mümkün varlık olduktan sonra onda özsel olarak bulunan şeye etki etmez. Bu Zorunlu Varlık'taki durumun tersinedir. Çünkü Zorunlu Varlık'ta çokluk, onun özsel özelliklerinden olan tevhide etki eder (onu bozar).Çünkü o Zorunlu Varlık'tır” dedi:

Ben derim ki: Elbette onun kendi özü itibariyle sahip olduğu şey, varlığın imkânıdır ve varlığın imkânı varlıktan farklıdır. Dolayısıyla onun yokluk tabiatı vardır. Yokluk, bir var olan olarak var olmaz, bu yüzden de hiçbir varlık onunla zorunlu olmaz! Diğer taraftan, kendisine ait olan varlığın zorunluluğu özsel değildir; bilakis o, bir gerektirir ve gereken, amaçlanmış bir öz olarak var olmaz. Bu nedenle akıl, ondan çıkmaya ve onunla var olmaya neden olacak bir şeye sahip değildir. Aynı şekilde her mümkün bu hükme sahiptir ve bu nedenle kendi özünde Zorunlu Varlık olan Yüce Tanrı'dan başka, var olan şeyler için bir var edici yoktur. Böylece O, bir akıl, bir nefis ve bir tabiat aracılığı bulunmaksızın, tüm mümkünlerin nispeti ona tek bir nispettir. O'nun bir akıl olmasına gelince; bu, onun maddeden soyut olmasından ibarettir. Maddeden soyutlama, maddeyi O'ndan olumsuzlamaktır. Mutlak olumsuzlama veya ondan herhangi bir şeyin olumsuzlanması, var olanların en şerefli olan akli bir

töze nasıl uygun olur? O halde, akılda yaratma ve zorunluluğu andıran/neden olan herhangi bir yön yoktur ve bu nedenle her şeyin/evrenin doğrudan Kendinde Zorunlu Varlığa izafe edilmesi gerekir.

[55] İbn Sina dedi ki:

“İmkân, yokluk tabiatına sahiptir. Bu yüzden o, yokluk tabiatına sahip olan şeye -yani heyulaya- uygundur. Zorunluluk, bir var oluşsal tabiata sahiptir. Bu yüzden o, var oluşsal bir tabiata sahip olan şeye -yani forma- karşılık gelir. O, maddeden soyutlama olarak kendini akletmesi nedeniyle, maddeden veya tümel nefsten soyutlanmış bir akla karşılık gelir. Aynı şekilde o, İlk'i akletmesi nedeniyle ayrı akıllara ve yönetici ruhlarla karşılık gelir. Üstelik bu karşılık gelme türleri, belirli bir sayıyla sınırlanamaz; çünkü akıl sayıların belirli bir sayıda sınırlanmasına kendisi karar veremez. Lakin astronomik gözlem dokuz felek var olduğunu gösterdi ve delil de her feleğin bir nefse ve her nefsin de bir akla sahip olduğu üzerine kuruldu. O halde on ayrıklıktan dokuz nefes vardır.”

Ben derim ki: Siz filozoflar topluluğu, bir fakihin bile kendi tahminleriyle ilgili varsayımlarında razı olamayacağı ve o fakihin hukuki konularda bir karar veremeyeceği bu çok zayıf fikirlerin örneklerinden hüküm çıkarmada zahmet çektiniz. –Metafizik (İlahiyat) ilimlerinin en yücesi hakkında konuşan bilgenin hali nasıldır? İmkân, mümkünlerin tümünü içine alan bir yargı değil midir? İlk Akıl, kendi imkânı itibariyle yokluk doğasına sahip heyulanın yaratıcısı olursa, imkân bakımından her mümkün varlığın statüsü İlk Akıl statüsünde olur. Bu yüzden O'nun da heyulanın yaratıcısı olması doğru olsun! Şayet İlk Akıl, İlk'le, kendi varlığının zorunluluğu açısından var olma tabiatına sahip bir form yaratıcısı olursa, bu durumda 'kendisinin dışındaki bir başka şeyden dolayı zorunlu olan' her var olanın statüsü, 'diğer bir şeyden dolayı zorunluluk' açısından İlk Akıl'la aynı statüye sahiptir. Bu yüzden, O'nun da bir formun yaratıcısı olması doğru olsun! Fakat durum böyle değildir. [56] Kâinatın hiyerarşisindeki olgu durumları tersine döndürülürse –öyle ki, İlk Akıl son, bileşik cisim de ilk olduğunda- durum onun zannettiği kadar imkânsız olmayacaktır. Çünkü cisim, sadece heyula ve form yoluyla çoğalır; oysa akıl, zorunluluk ve imkân yoluyla çoğalır. Bu nedenle form, zorunluluk gibidir, heyula da imkân gibidir. Şayet Zorunludan kendi özünde mümkün olan ve O'nunla zorunlu olan bir şeyin çıkması mümkün olursa, O'ndan bir form ve bir heyulanın da çıkması mümkün olur. Zorunlu bununla (ilk söylenenle) çoğalmadığı gibi, onunla da çoğalmaz.

Biz deriz ki: İlk Akıl mümkünlüğü ile heyulayı gerektiriyorsa ve zorunluluğu ile de formu gerektiriyorsa, İlk Akıl'dan sonraki var olan şey, madde ve formun bileşiminden oluşan bir cisim olacaktır ve diğer ayrıklıklar varlıkta ondan sonra geleceklerdir. Fakat bu, onların varlığın mertebesiyle ilgili kitapla-

rında açıkladıkları şeylerle çelişir.

İbn Sina bazı notlarında (*Talikat*) şöyle der:

“İlk Aklın kendi özünü akletmesiyle ondan bir nefis çıkar, İlk Aklın İlk’i akletmesiyle de ondan bir akıl çıkar.”

Yine bazı çalışmalarında da şöyle der:

“Yaklaşık kırk akıl O’ndan çıkar ki bunlar da ayrıntı akıllardır”

Onun bu konuda tartışması son derece hatalıdır. Çünkü o buna güçlü bir delillendirme [57] ve doğru yol temelinde başlamamıştır. –Kendisinin üzerindeki bir şeyin bilgisini elde etmeye girişen herhangi bir kimse, o bilginin aşağısında bulunan şeyleri bilememeye müptela olur.

Yine biz deriz ki: Şayet bu İlk Akıl içinde yer alan bu yönlerin ve farklı durumların örneği, İlk Aklın özünde herhangi bir çokluğu gerektirmeksizin, dış dünyadaki çokluklarıyla birlikte akli varlıkları gerektirseydi; bu durumda Zorunlu Varlık’tan da farklı durumlar nedeniyle kendi özünde herhangi bir çokluk gerektirmeksizin dış dünyadaki çokluklarıyla birlikte akli varlıkların sadır olması mümkün olurdu. Hatta bu nedenle şöyle denilebilir: ‘O’nun kendi özünü akletmesiyle O’ndan bir akıl çıkar ve O’nun varlığı zorunlu olmasıyla O’ndan bir nefis ortaya çıkar/yayılır ve yine onun da İlk Akıl’ı akletmesiyle ya O’ndan bir form çıkar ya da bir madde ve bir form çıkar...’ ve benzeri diğer keyfi hükümler söylenebilir. Yönlerden biri diğerinden ayrılamaz ve farklı durumlarında da biri diğerinden ayrılamaz.

Bir başka açıdan söylersek: Zorunlu Varlık her yönden bir olduğunda ve tek yönden tek bir Akli zorunlu kıldığında, Akıl da tek yönden tek bir şeyi zorunlu kılar. Çünkü o, kendisinin kendi özünde sahip olduğu şeyler bakımından değil de, sadece kendisini zorunlu kılan şeyden aldığı ile zorunludur. Bu nedenle o varlığın, düzensiz miktarlarda ve çeşitli bireylerde değil de, sürekli bir silsile içindeki bireylerden düzenlenişini gerekli kılar. Fakat varlık bunun tersi değildir, bu nedenle o tutarsızdır (hulf).

[58] Başka bir açıdan söylersek: Zorunlu kılının çokluğunu gerektirdiği için birden çokluğun çıkması nasıl ki mümkün değilse, aynı şekilde zorunlu kılınan şeyin birliğini gerektirdiği için birden birin çıkması da mümkün değildir. Şayet şöyle denilseydi, ‘Zorunlu kılınanda çokluk, onu zorunlu kılıandan çıkartılamaz, bilakis o kendi özü bakımından mümkün olup, başka bir şeyle zorunludur’; şöyle denilirdi: ‘Zorunlu kılınanda çokluk, kendi özü bakımından değildir; bilakis olumsuzlama ve bağıntı bakımındandır ve bağıntıların çokluğu özde çoğalmayı zorunlu kılmaz.’

Daha başka bir açıdan söylersek: Şayet Zorunlu Varlık iki şeyi akletmiş olsaydı, iki farklı yönden olması gerekmezdi. O halde, O iki şeyi yarattığında, iki farklı yönden olması niçin zorunlu olsun? Adamın (İbn Sina) nezdinde 'O akletti' ve 'O yarattı' önermeleri arasında her hangi bir fark bulunmaksızın O'nun akletmesi O'nun yaratmasıyla aynı değil midir? Bu yüzden O'nun iki tümeli akletmesi mümkün olduğunda, iki tümeli yaratması da mümkün olur. Meğerki O (İbn Sina), bu çirkin yaratmaya tutunur ve şöyle der: 'O birden başka bir şeyi yaratmadığı gibi, birden başka bir şeyi de akletmez...' Böylece o (İbn Sina), (Allah'ın) şeyleri, tümelleri ve sebepleri bakımından akletmesiyle ilgili doktrinini terk eder. [59] Bu durumda, O'nun sadece kendi özünü akletmesi gerekir, bu da en çirkin olanıdır!

Burası bir araştırma konusudur; yani, birlik Kendi özünde Zorunlu'ya, Akla, Nefse ve diğer var olanlara hangi anlamda yüklenebilir? O tevatu yoluyla mı, ya da teşkik² yoluyla mı, veyahut da ortaklık yoluyla mıdır? Şayet o, tevatu yoluyla olursa, o bir cins olmaya uygundur ve her türün bir ayırım (fasl) yoluyla ayrımlanması da uygun olur. Bu bir bileşimdir. Şayet teşkik yoluyla olursa, genel bir şey olmaya uygun olur ve her türün özel bir hassa yoluyla (bi hassin lazimin) ayrımlanması da uygun olur ve bu da bir bileşimdir. Şayet o ortaklık yoluyla olursa, o (İbn Sina) tek tek şeylerin (birlik ve diğerlerinin arasını) arasını özsel gerçeklikler vasıtasıyla ayırt etsin. Çünkü tek bir isimde (birlik) ortak olarak kullanılan iki şey, özsel ve gerektirici gerçeklikler ve anlamlar yoluyla birbirinden ayırt edilirler. Ayırım açık olmadığında, Yüce Yaratıcının birliği hakkındaki tartışma boş konuşmadan ibarettir. Bu yüzden biz açıklayalım ve birliğin bölümlerinden söz edelim ki; "Yüce Allah birdir ve diğer tekler gibi değildir" dediğimizde birlik, sırf ve halis olsun. Biz konuların sonunda anlatmaya söz verdiğimiz kısmı zikredelim ve 'komşun seni hayal kırıklığına uğrattığında, evinin sahibine güven!' Biz hata ve yanlışlardan Allah'a (c.c.) sığınırız.

[60] Tercih Edilen Görüş

Kendi Özünde Zorunlu Varlığın ispatı hakkındaki burhanın kaynağı, varlığın 'özünden dolayı zorunlu' ve 'özünden dolayı mümkün' diye ikili taksim olduğunda ve bu bölümlenme varlığın mutevatı değil de müşterek olduğunu açıkla-

2 Doğruluğu fertlerini eşit derecede kapsamayan; bilakis onun bir kısmında gerçekleşmesi, diğer kısmından daha evla veya daha öncelikli veya daha güçlü olan bir tümeldir. Seyyid Şerif Cürcani, *Kitabu't-Tarifat*, "Müşekkek" mad., ts., s.216.

diğında ve yine bu bölümlere, müşekkek isimlerin mütevatı hükmünde olduğunu ortaya çıkardığında veyahut da bu taksim her hangi bir anlama sahip olmayan bir bölümlere olduğunda İbn Sina ve takipçileri açısından burhan yöntemi bozulur. Çünkü bölümlere müşterek adlara uygulanamaz. Diğer taraftan, peygamberlerin yöntemi (a.s.) bizim kararlaştıracağımız şeye uygundur. Bu yüzden biz deriz ki: Yüce Yaratıcı (c.c.) kendisini herhangi bir şeyle delil getirilemeyecek kadar en iyi bilendir. ve O'nu bilmek fitridir. O'nu inkâr eden her hangi bir kimse, kendini inkâr etmiştir. Hatta kim O'nu inkâr ederse, gerçekte O'nu doğrulamıştır; zira O, mutlak Yargıç'tır. Kim bir Yargıç'ın bulunmadığını inkâr ederse, bir hüküm vermiş olur. Bu nedenle O'nu inkâr etmek bir doğrulamadır ve O'nu değıllemek de bir ispattır/onaylamaktır.

Tüm mümkünlerdeki imkânın özsel bir şey olması gibi, mümkünün de bir tercih edene ihtiyaç duyması zorunlu bir şeydir. O, mümkün olmayan –yani başkasına muhtaç olmayan- bir şeye ihtiyacı gerektirir. Aynı şekilde, uyumsuzlar eşleştirildiğinde, eşleşen şeyler de [61] birleştirildiğinde, kendilerinin birleşmesi için mutlak olarak ganiy olan bir birleştirilene ihtiyaç duyarlar. Bununla birlikte, mutlak olarak bağımsız olma statüsü, iki ayrı şeyde gerçekleşmez, çünkü o iki şeyden her biri iki şey olmak bakımından hem bir şeye ihtiyaç duyan hem de kendilerine ihtiyaç duyulandır. Bu yüzden mutlak bağımsız Samed'dir. “O Allah'tır, Tek'tir, Samed'dir.” (112/1-2) Bu İhlas Suresinde zikredilmiştir. Bundan dolayı peygamberlerin (a.s.) davetinin başlangıç noktası tevhit'ti. Şu ifadeyi kastediyorum: Allah'tan başka ilah yoktur. Zira Allah'ın varlığı ispatlanamaz (mefrugun anı). Bundan dolayı muhaliflerden gelen inkârlar sadece tevhitle sınırlıdır. “Allah birdir diye beyan olununca siz inkâr ettiniz” (40/12) “Allah bir olarak anıldığı vakit ahirete iman etmeyenlerin kalpleri ürker.” (39/45) “Kur'an'da Rabbini bir olarak andığın zaman nefret ederek arkalarını dönüp giderler” (17/46) Böylece davetin öncelikle tevhide yönelik olduğu açıktır. Zira dünyada hakîm bir yaratıcıyı inkâr eden hiç kimse yoktur. Sadece tevhidi inkâr eden vardır. Tevhidin ispatı, İhlâs Suresi'ndeki isimler arasında zikrettiğimiz şeylerdir.

Bunun yanı sıra birliğin kısımlara ayrılması uygundur. (I) Sayıların kaynağı ve ilkesi olan birlik: Bu 'bir, iki, ...' dememiz gibidir. Sayı bunlardan meydana gelir ve her ne zaman sayı artarsa, birle ilgili bağlantısı azalır. [62] Bu anlamıyla birlik, Allah Teala'ya (c.c.) lâıyk değıldir. Zira sayı ve sayılanın O'ndan meydana gelmesi mümkün değıldir. (II) Sayı ve sayılan için gerekli olan birlik: Her “bütün” (cümle) için şöyle dememiz gibidir: O birdir. Çünkü on, on olduğundan tek bir bütündür. Bu bir insan, bir at, bir kitabe dememiz gibidir. Bu

birlik de Allah Teala'ya^(cc) lâıyk değildir. Zira O, bir "bütün"ün birliği kendisi için gerçekteşene kadar bir "bütün" değildir. (III) Türün birliği, cinsin birliği ve hissi ve akli olarak işaret edilen ferdin birliği de aynı şekilde böyledir. Buna karşın "birlik", hem Allah Teâlâ'ya hem de diğer varlıklara sırf ortaklık yoluyla uygulanır. O (Allah), yukarıda zikredilen birlere benzemeyen bir "bir"dir. O, kendisinden birbirine karşıt olan birlik ve çokluğun çıktığı bir birdir. O'nun birleri yaratması anlamında da "bir"dir. O Vahdaniyet'de eşsizdir/biriciktir. Öyleyse O, Vahdaniyeti Kendi yarattığı üzerine taşırır. Birlik ve varlık, O'na zıt düşen bir zıt olmaksızın veya Kendisi'yle karşılaştırılacak bir ortak olmaksızın O'na aittir. "Artık Allah'a bile bile ortaklar koşmayın" (2/22)

O'nun kâinattakileri çok çeşitli olarak yoktan yaratmasına veya O'nun akli bir olarak yoktan yaratmasına gelince, -zira O bir'dir- her iki görüşün beraberce cevabı (ilzamı) yukarıda geçmişti. Çünkü O'nun aracılığıyla çokluğun varlığı ve O'ndan çokluğun çıkması, Teâlâ'nın Kendi özünde pek çok yönleri ve farklı değerlendirmeleri gerekli kılar; oysa Bir'den dolayı [63] birin varlığı ya zorunlu kılan ve zorunlu kılınan arasında bir münasebeti gerekli kılar ya da her açıdan zorunlu kılınanın birliğini gerekli kılar. Her iki yönde batıldır. Bilakis her iki yön aynı zamanda doğrudur da! Çünkü görelilik/izafetin genelliği ve özelliği Kur'an'da da zikredildi ve akıl sahipleri tarafından kabul edildi. Allah'u-Teala buyurdu ki: 'Göklerde ve yerde hiçbir kimse yoktur ki o Rahmana bir kul olarak gelecek olmasın.' (19/93). Bu, O'na izafetin genelliğindedir. Allah (a.c.) buyurdu ki: 'O Rahmanın kulları yeryüzünde tevazu ile yürüyenlerdir.' (25/63). Bu, O'na izafetin özelliğindedir.

Tıpkı özel bir varlığın bütüne varıncaya kadar derece derece genellenebilinmesi gibi, genel de, bir kul olan tek bir şeye varıncaya kadar derece derece özel bir varlık kılınabilir. Allah'ın en yüce kulları O'nun yakınında bulunan meleklerdir. Saf/sıra halinde yükselen Ruh'un hükmü ve yine saf/sıra halinde yükselen meleklerin hükmü, kısımlarıyla birlikte tümel bir hükümdür veya şeyleri idare eden ayrıntı akıllarıyla birlikte İlk Aktif Akıl'dır. [64] Genelme ve has kılma/özüğü kılmanın hem akledilen/rasyonel hem de kulluk bakımından hissedilebilen iki şey olması gibi; aynı şekilde bu iki şeyin hükmü, yoktan yaratma, yaratma ve Rab'liğin kullarına izafeti bakımından Allah Teala'nın 'Âlemlerin Rabbi'ne, Musa ve Harun'un Rabbine.' (7/121)³ sözündeki gibi ortaya çıkar.

3 'Âlemlerin Rabbi'ne iman ettik dediler; Musa ve Harun'un Rabbine' (7/121-122)³

Ayrıca bil ki, ilahi kitaplarda bağın/nispetin özelliği ve genelliğiyle ilgili zikredilen şeylere uymak, filozofların “Birden ancak bir çıkar ve diğer var olanlar da gerektirme yoluyla bu bir aracılığıyla O’na izafe edilir” görüşlerine uymaktan daha değerli bir yoldur. Aynı şekilde bu birin O’a bağı/nispeti de, -bağın/nispetin gerçekliği araştırıldığında- gerektirme yoluyla. Zira O’nun sayesinde bu birin varlığı, O’nun özünün gerektirmeleri arasındadır. Bu iki kısım arasındaki fark nedir? Aracısız ve ikinci amaç yoluyla değil de, birinci amaç yoluyla, özsel olarak O’ndan çıkan şeylerle, bunun tersine (öz olmayarak) O’ndan çıkan şeyler arasında herhangi bir fark bulunmaksızın bütünü tek bir tarzda O’na izafe etmek niçin mümkün olamaz? Bunun sırrı, mümkünlerin bir yoktan yaratıcıya muhtaç olduğu yönün kendi mümkün varlıkları olması ve var olanların [65] bu bakımdan bir birine eşit olmasıdır. Bu yüzden maddeden soyutlanan şeyle, mümkün varlık bakımından değil de imkân bakımından maddeyle ilişkili olan şey arasında herhangi bir fark yoktur; yalnızca başka bir yönden bu iki kısım birbirinden farklılaşır. Bu nedenle İlk İlke’nin tek bir tarzda her şey için bir ilke olması gerekir ve aradakiler derece farklılığı nedeniyle birbirinden farklıdır.

Formları Veren Akıl tek bir yayışla formları çeşitli maddelere yayan değil midir ve onların çoğalmasıyla O’nun özü çoğalmaz mı ve onların tümünün O’na olan nispeti tek bir nispet midir? Bu nedenle şöyle; ‘bir maddedeki beyazlık ve bir maddedeki siyahlık ondan çıktığı için kendisine ait iki yön ve iki yaklaşım ortaya çıkar; öyle ki onun özü sonsuz olan formların çokluğuyla çoğalır’ denilmez mi? Özünden dolayı Zorunlu Varlık hakkındaki söz de böyledir. Şayet şöyle: “Aktif Akıl yönere ve farklı değerlendirmelere sahiptir. Çünkü o kendisini gerekli kılan şey yoluyla zorunlu olup, kendi özünde mümkündür ve o kendi özünden dolayı zorunlu olanın aksine diğer çokluk yönlerine ek olarak kendi özünü, illetini ve malulünü akleder. Çünkü O, her bakımdan birdir.” denilseydi; şöyle denilirdi: Bu mazeret bağlayıcılığı ortadan kaldırmaz; çünkü çıkan şeyin çokluğu kaynağın özünde bir çokluğa sebep olursa, yönler kendisinden çıkan şeylerin sayısı kadar çok olacaktır ve bu yönler onun özünde [66] sonsuz bir şekilde gerçekleşecektir. Biz Formları Veren özünün sonsuz yönlerin sayısını kapsamadığından şüphe etmeyiz. Onun özünde sınırlı yönler bulunduğu için, İlk Akıl’dan ayrık akıllar ve felekleri (*göksel/kutsal olanları*) idare eden nefler gibi sınırlanmış var olanlar çıkmaz mı; veyahut da onlar üç yönde sınırlanmış olmaz mı ve böylece bu konu üzerindeki görüşlerin farklılığından dolayı ondan şu üç şey: akıl, nef, heyula, çıkmaz mı?

Özetle bundan bütünü Zorunlu Varlığa olan nispeti tek bir şekildedir ki;

onda bir ve çokluk, töz ve ilinti, maddeden soyutlanan şey ve onunla ortak olan şey birbirine eşittir. “O her şeye kadirdir” (64/1) Kulların arasından seçtiklerinin – selam onların üzerine olsun- hakikati vasıtasıyla, Allah’ım bize öğrettiklerinden faydalanmamızı sağla, senin bize faydalı kıldığın şeyleri öğret.